

Слободна тема

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ ЧЛАНАК

UDC 394

Добрила Брагић
Етнографски институт САНУ
Београд

СУСРЕТИ У ЗЛО ДОБА И НА СТРАШНОМ МЕСТУ

Око нас луњају привиђења, сваки тренутак живота хоће да нам нешто каже, али ми не желимо да слушамо те тајанствене гласове. Плашимо се, када будемо сами и у тишини, да ће нам нешто шапнути на ухо, и зато мрзимо тишину и ошамућује нас општење с људима.

Фридрих Ниче

У неприступачним и тешко схватљивим просторима натприродног света, "с оне стране" човековог познатог окружења, живи читав један мали космос различитих оностраних бића, створених неуморним радом колективне уобразиље. То шаролико богатство митских творевина српске и уопште јужнословенске традиције као да се уротило против истраживача жељних да ову област наше духовне културе сагледају у каквој-таквој јединствености, која се несумњиво крије иза богато и маштовито креираних појединачних митских ликова¹. Намах се чини готово немогућно завирити иза тог збуњујућег шаренила натприродних створова и допрети до неких општијих идеја којима се "хране" сва та, наизглед хаотична, па и међусобно контрадикторна веровања.

Да би се бар мало "завирило" иза баријере коју постављају разноврсност форме и богатство садржаја појединачних митских ликова, неопходно је поћи од најопштијих идеја по којима се становници оностраног света ипак "мере" људским мерилима и, сходно томе, смештају у одговарајуће координате просторно-временске условљености. Традиционална мисао је тако натприродним бићима "доделила" оне сегменте простора и времена који су трајно или привремено остали ван домета друштвене делатности и контроле; активност

¹ Као кратак увод у досадашња истраживања митских бића јужнословенске традиције видети: Т. Ворђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, Београд 1953; Исти, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, Београд 1953; И. Нодило, *Стара вјера Срба и Хрвата*, Сплит 1981; С. Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд 1981; Д. Бандић, *Вампир у религијским схватањима југословенских народа*, Култура бр. 50, Београд 1980.

оностраних створања условљена је активношћу друштва, па је зато ноћ, као прекид у социјалном протицању времена, период изразитог и снажног деловања оностраних бића, која, охрабрена привременим одсуством успаване људске заједнице, измиле из својих чудних, непознатих боравишта. Али, друштвена делатност није ограничена само у времену него и у простору, јер друштво не успева контролисати свеколики простор ни "у сред бела дана". Ту су, пре свега, велика просторства природе, само делимитично доступна човеку и због тога "насељена" различитим митским створовима, за које се у етнолошкој литератури усталио назив - демони природе². Пошто симболици онемогућеност друштва у простору, та митска бића се светом "ерзамају" и дању па их човек може срести ако се нађе усамљен у пустињи какве планине или шуме; у току ноћи њихова супротивна снага се само повећава, јер им социјално невреме омогућава ширење и на иначе недоступна просторства, заузима дневним деловањем људи³.

Све то дозвољава нам да закључимо да се онострани и онострани свет међусобно искључују у простору и времену, па само пасивност једног подразумева активно деловање другог. Они се у извесном смислу односе као равноправни ривали на успостављање сопствене стварности. То истовремено значи да друштво у целини може само посредно, путем ритуала, ступати у контакт с митским створовима, док непосредни, директни сусрети са тим застрашујућим бићима остају "резервисани" за појединце који су се стипцијом околности нашли на просторно-временској "пукотини" између два опонентства, неспојива света. Тако се испитивање митских бића у ужем смислу може схватити као посматрање појединца који је "искочио" из познатог, тоглог окружења које за њега гради колектив и нашао се у непознатом свету друштвене не-стварности.

Ти усамљени сусрети на самој граници два света могу бити погубни по човека, па чак и кад не заврше трагично и даље остају ризични и опасни, због чега традиционална веровања добронамерно саветују избегавање самотних ноћних излета и упозите непотребних искорака из благотворног хука друштвених догађања⁴. Али ни табу ноћног кретања није довољан да заштити човека, јер је глуво доба са својим пакетом оностраних чудеса застрашујуће свеприсутно, спремно да насели сваку оазу људске самоће. Разумљиво је да никакве браве ни каганци не могу спречити оностране пакоснике да се повремено ушунјају и у релативну сигурност људских настамби. Вампири, на пример, гоњени жељом да нађу сексуалне партнере "с ове стране", радо упадају у куће и људе узнемиравају на "њиховом терену"⁵. Ипак, ту свеприсутност оностраних изненађења глувог доба можда још боље илуструје посебна врста

2 С. Зечевић, *op. cit.*, 13-67.

3 Опширније о томе видети: Д. Братић, *Ко су ноћнице и где могу предахнути*, Гласник Етнографског института САНУ XXXVI, Београд 1987.

4 О томе видети: М. Милићевић, *Живот Срба сељака*, СЕЗБ I, Београд 1894, 177; С. Тановић, *Српски народни обичаји у Њефелиској Хизи*, СЕЗБ XIV, Београд 1937, 10; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза комољског*, СЕЗБ XIX, Београд 1914, 294; С. Грбић, *Српски народни обичаји из среза бољевачког*, СЕЗБ XIV, Београд 1909, 7.

5 Т. Борђевић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, 174, 177.

вампира, такозвани некрштенци. Та бића спретно користе тишину коју за собом оставља успавани колектив и испуњавају ноћ претећим звуцима "другог света" од којих труднице побацују плод а мала деца се разболевају и умиру⁶.

Довољно је, дакле, да несрећна жртва услед *несанице* чује немиле гласове опаких створова који невидљиви трају негде у тами, па су они већ испунили своје злокобне онострани циљеве. Социјални мир ноћи сам је по себи опасан и претећи, а свако кретање у невреме само је додатна искра која сваког часа може упалити *нагомилане потенцијале глувог доба*, који ће експлодирати у какав невероватан, па често и трагичан доживљај.

Читаву галерију најразноврснијих ликова с "другог света" чине прави онострани пакосници, који као да немају другог посла него да пресрећу усамљене ноћне путнике и шокирају их својом појавом и деловањем, који човеку не обећавају никакво добро. Јахање несретне жртве је тако омиљена "забава" неких створења, нарочито злих ноћних бића која се називају караконцуле, али се и ђаволи радо служе тим опробаним средством да би кињили човека и довели га до крајњих граница физичке издржљивости, па и до смрти⁷. Међу омиљене пакости натприродних зловника спадају и различите врсте *завођења с правог пута* усамљених злосретника који су се због каквог неодољног посла нашли ван главног тока друштвених збивања. Ђаволи, на пример, никад не мирују, стално су на путу и кад желе негде стићи, увребају каквог путника, попну му се на леђа, "обрлате га" и окрену на ону страну куд су и сами намерили; зато се верује да је човека који је залутао, заправо јахао ђаво подредивши га својој вољи и намерама⁸.

У јужним деловима наше земље позната су посебна бића, такозване *опсене или омаје*, чији је главни интерес збуњивање усамљених ноћних путника, у чему им помаже *способност трансформације* у људски и животињски лик⁹. Тако човек у ситуацији потпуне "препуштености себи" не може поуздано знати одакле долази непознати створ кога случајно сретне на путу, да ли заиста припада "овом свету" (као што се чини на први поглед) или је, напротив, вешто маскирана ујдурма оностраног. У свом "мрачном котлу" ноћ немилосрдно *растапа чврсту извесност о идентитету* бића и ствари коју човек иначе, у пуној светлости дана, тако поуздано поседује и тако угодно дели с другим људима из своје непосредне социјалне околине.

Такве онострани маскарале, међутим, могу бити и знатно комплексније, нарочито смишљене да усамљено људско биће обману и у (не)стварност "оног света" увуку опонашањем суштинских социјалних догађања - ритуала. Симулирање свадбе је тако омиљена смицалица неких натприродних бића, нарочи-

6 Опширно о томе видети: Д. Б р а т и ћ, *Бучна бића ноћне тишине*, Етнолошке свеске IX, Београд-Нови Пазар 1988

7 С. З е ч е в и ћ, *op. cit.*, 169; П. Ж. П е т р о в и ћ, *Живот и обичаји народни у Грузи*, СЕЗБ LVIII, Београд 1948, 343; Д. Ђ о р ђ е в и ћ, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд 1958, 561; Ш. К у л и ш и ћ, П. Ж. П е т р о в и ћ, Н. П а н т е л и ћ, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, s. v. караконцула.

8 С. М и л о с а в љ е в и ћ, *op. cit.*, 297.

9 Д. Ђ о р ђ е в и ћ, *op. cit.*, 562; С. З е ч е в и ћ, *op. cit.*, 163-164.

то олалија, али и ђавола који су заиста спремни на све врсте ђаволија¹⁰. Уосталом, ако се усамљени ноћни путник може нечему заиста обрадовати, онда је то свакако бучни и весели скуп људи који му долази у сусрет и типичним, препознатљивим жагором разлама сабласну тишину глувог доба. Та радост нагло прелази у велики страх и збуњеност оног часа кад гласови првих петлова беселу ноћну дружину одједанпут претворе у ништавило, а несрећни човек се нађе сам на непознатом простору, са коњском лобањом уместо свадбарске чутуре у рукама¹¹.

Тако натприродни чудотворци покушавају темељито уздрмати извесност човековог доживљаја "овог света" стварањем *илузије друштвеног догађања*, у којој он активно учествује без свести о томе да је опасно прекорачио границу овостраног. Све до првих петлова човек може бити права играчка оностраних сила јер му је одузета чак и могућност да се брани страхом и тако у себи сачува драгоцену дистанцу која још увек преостаје оном чији ноћни доживљај одмах и несумњиво указује на (над)природу читаве ствари. Онострана бића се, очигледно, служе ритуалом као *врхунским социјалним оружјем* да би несретном појединцу "пољуљала тло под ногама" и довела у питање његово осећање за стварност, пажљиво и мукотрпно грађено у колективу.

Сви ти примери само малим делом илуструју лична страдања појединца који се без своје воље обрео у неравноправној борби с непознатим и несхватљивим силама "овог света". Његову унапред изгубљену битку могу прекинути гласови првих петлова, пред којима се бића ноћи неопозиво и тренутно повлаче¹². Другим речима, такво незаштићено и у друштвеној нестварности изгубљено људско биће може евентуално спасити колектив који се управо буди и успоставља једину стварност којој је појединац дорастао и у којој може опстати. Кажем евентуално, јер последице сусрета човека с оностраним могу бити трајне, односно његова загађеност ноћним привидима тако озбиљна да више никад не може потпуно прихватити друштвену стварност и њену моћну, благотворну заштиту.

Човек који уопште преживи сусрет с ноћним приказима може на разне начине накнадно страдати од последица нежељеног контакта. У Грузи се, на пример, верује за болести које се појаве "на здраво", тј. без видљивих узрока (епидемије, падавица и сл.), да су изазване нападом ноћница, како се у том крају називају сва натприродна бића, очито према времену у коме развијају своју мрачну делатност¹³. Зато се само такве необјашњиве болести "бају", док се бајање никад не користи за болести које су узроковане видљивим разлозима (посекотине, сломљене кости, ране нанете оружјем и сл.). Нападом ноћница

10 Р. Казимировић, *Тајанствене појаве у нашем народу*, Београд 1940, 408-410; М. Филиповић - П. Томић, *Горна Пчиња*, СЕЗБ LXVIII, Београд 1955, 104; Д. Ђорђевић, *op. cit.*, 561; *Српски митолошки речник*, s. v. олалија, привиђење.

11 *Ibid.*

12 Видети: Т. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашег народа*, књ. II, СЕЗБ LXXII, Београд 1958, 66-68; Д. Братић, *Певање петлова*, Гласник Етнографског института САНУ XXXIV, Београд 1985, 87-93.

13 П. Ж. Петровић, *op. cit.*, 352, 337.

објашњавају се и ментални поремећаји или тек нека индивидуална одступања од уобичајеног, већини прихватљивог понашања¹⁴. Јер, ноћна не-стварност може се увући и у човека и ту наћи своје трајно боравиште. То је готово дословно речено у веровању да је у ментално поремећене појединце "ушао" неки зао дух који говори и делује из њих¹⁵. У таковским селима се за таквог човека каже да има прикојасу, што је заправо термин којим се означавају сва визуелна и акустичка привиђења¹⁶.

У сваком случају, непосредан контакт с оностраним изузетно је опасан; ако и сачува "голи живот", човек може лако изгубити благодати "овог света", пре свега могућност активног учешћа у друштву, што онемогућава свака озбиљна болест, а ментална поготову. Сусрети у граничној зони могу човека потпуно збунити и приморати га да до краја живота тавори на размеђу два света, без могућности да се и у једном од њих сналази како ваља.

Предање је препуно таквих прича о људима које је зла коб намерила на неко натприродно чудовиште и тако их скренула са утабаних и сигурних стаза које је за човека "прокрчио" колектив, упорним настојањима многих поколења. Та казивања која голицају машту и потенцирају човеку својствен страх од непознатог, уједно представљају и врсту упозорења, јер указују на страхоте и опасности од појединачних застрањења и могућних скретања са (друштвено) понуђене колотечине. Али, и поред великих опасности и свакојаких ризика, човек се никад не може потпуно отети "зову непознатог", јер се међу његовим тајнама увек крију велики потенцијали и нове могућности које (још увек) измичу друштву, па се њима несметано користи "супротни табор". Управо зато предање оставља "одшкринута врата" и другачијој врсти иницијативе, која више није само битка за очување постојећег већ својеврсни рат за освајање новог и непознатог; својим херметичким језиком предање говори и о сусретима с натприродним из којих човек не само да излази "читав" већ се у заједницу враћа обogaћен неким новим и друштву дотад непознатим знањима и моћима.

Можда је овде најбоље поћи од самог почетка, па рећи како су, према традиционалним веровањима, неки људи *рођењем предодређени* да на овај или онај начин буду у контакту с оностраним, јер се од осталих смртника разликују по томе што су рођени у плаценти и тиме на неки начин посебно обележени. Они постају здухаћи, вештице, море или аловити људи¹⁷. То су особе које неким чудом припадају и свету људи и натприродном свету, сналазе се и у једном и у другом, некад на задовољство колектива, некад управо супротно, на несрећу и јад целе заједнице.

Из различитих сексуалних веза које се, по предању, остварују преко граничне линије два света, такође се рађају људи оспособљени и предодређени за контакт с оностраним. Из таквих тајних ноћних сретанја често се рађају

14 Ibid.

15 *Српски митолошки речник*, s. v. дух.

16 М. Филиповић, *Таковци, Етнолошка посматрања*, СЕЗБ LXXXIV, Београд 1972, 209.

17 Т. Борђевић, *Деца у веровањима и обичајима нашег народа*, Београд 1941, 89-93.

велики јунаци и, уопште изузетне, снажне личности. Змајеви су, на пример, велики љубавници. Њихови љубавни заноси су тако страсни да заборављају да на време обезбеде кишу, па тако наступају дуготрајне летње суше¹⁸. За многе епске јунаке се сматра да су потомци страсних ноћних срастања смртних жена са змајем. Змај-Огњени Вук је само један од многих таквих делија¹⁹.

Виле су такође велике заводнице. Остварују везе са снажним, младим и лепим мушкарцима, а често им рађају и децу²⁰. Оне уопште имају бројне и разноврсне контакте на "овом свету". Истина, човек може страдати под налетом њиховог оностраног беса и непријатељства (умрети или повилени, нпр.)²¹, али такође може постати и њихов штићеник и побратим, коме оне онда здушно помажу и обезбеђују му моћи и знања недоступне обичним људим. "Само редки, крепосни људи, који или по случају или од самих Вилах позвани дођу у вилинско коло, могу без погибелби обћити с Вилами. Такова чељад, била мушког или женског пола, научи од вилах свакојаке науке, и премда јој Виле само један дио својих знаностих приобћују, постане ипак веома мудра и вешта. Тко се с вилама побрати или посестри може свакога у свачем надвладати, јер му је посестрима Вила увек у помоћи. Народ приповеда да је некада Краљевић Марко био особити љубимац Вилах."²² Те натприродне лепотице имају још једну врсту штићеника међу људима, који се у нашој традицији називају вилењаци и који су, милошћу својих оностраних покровитељки, нарочито упућени у лечење и познавање тајних својстава биља²³.

Људи, дакле, могу имати непосредне, чак врло блиске контакте с натприродним створовима, а да при том не изгубе везу са друштвеном стварношћу, него напротив, њихов социјални живот може постати снажнији, интензивнији од живота просечног појединца, који без опасности по лични интегритет не може "завирити с оне друге стране". Свако одступање, искорак из просечног, уобичајеног објашњава се контактом човека с натприродним светом, било да то одступање води у лудило и болест, било да је реч о афирмацији појединца у друштву. Наиме, појединац, коме је у принципу дата могућност да ступи у непосредан контакт с натприродним, ако је у стињу "сам на страшном месту постојати", може досећи моћи и знања која су недоступна обичном човеку, па и самом колективу. То је заправо једина могућност да се сазна (не)стварност оностраног и тако прошире границе друштвеног. Колектив чува и афирмише постојеће, појединац трага за новим, још неосвојеним потенцијалима знања и моћи, која, као таква, спадају у подручје оностраног. Зато само изузетан човек може, без опасности по сопствени интегритет, да се креће самим границама друштвених могућности, он може "изнаћи" нове начине лечења, разоткрити љубоморно чуване тајне природе, победити дотад непобедивог непријатеља. Онај ко је од сусрета с вилом "повиленио", креће се

18 С. Зечевкић, *op. cit.*, 69.

19 *Ibid.*, 70; *Српски митолошки речник*, с. в. Змај Огњени Вук.

20 Т. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, 73-74.

21 П. Ж. Петровић, *op. cit.*, 347.

22 I. Kukuljević-Sakcinski, *Bajoslavlje i crkva*, *Arhiv za povestnicu jugoslavensku*, knj. I, Zagreb 1851, 87.

23 *Ibid.*, 89-90; Т. Ђорђевић, *op. cit.*, 117-118.

"доњим" границама друштвеног; онај ко је услед таквог контакта постао велики, непобедиви јунак креће се горњим границама друштвених могућности, увек у ситуацији да их још мало прошири.

Било да се крећу на "доле" или на "горе", такви људи увек додирују замишљене границе друштвених могућности и захтевају посебан однос колектива који у свакој прилици мора чувати свој интегритет. Разумљиво да су опаснији они који се самостално носе с (друштвено) непознатим, јер појединачни циљеви нису увек срећно усклађени с колективним тежњама. Највећа претња колективу су заправо појединци који се крећу на "горњој" граници друштвених могућности, а своје натпросечне способности не користе у складу са циљевима и потребама друштва. Они су "канал" кроз који оностраност опасно продире у језгро друштва, па се чак замишљају као оностраност сама која у виду људских бића активно учествује у животу колектива.

Вештица и мора, на пример, живе на два "колосека"; дању се понашају као људска бића, ноћу живе непознату, недруштвену сварност²⁴. Па опет, те натприродним "настањене" припаднице друштва никад не угрожавају колектив у целини, већ га посредно подривају, користећи се, наравно, социјалним затишјем ноћног доба. Своје натпросечне моћи траће на ситне, овоземаљске страсти; вештица најрадије пакости припадницима своје најуже социјалне околине - члановима породице, рођацима, пријатељима²⁵, вртећи се тако у затвореном кругу личне нетрпељивости. Очигледно, користећи велику емоционалну тензију и можда потиснуту агресију жена у патријархалним породицама, "зао дух" заузима простор "разривен" социјалним конфликтима. А жене се, изгледа (чак и кад су наоружане натприродним моћима), не могу макнути даље од граница сопствене породице, јер "куд ће вештица него у свој род?"²⁶.

*

*

*

Предање се, очигледно, много бави питањем односа човека с оностраним бићима, налазећи многа и значењски сложена решења, по којима је човек најчешће губитник, јер су само они изузетни и највећи међу људима у стању да на необјашњив начин оностране странпутице претворе у путеве сопствених могућности. Али, друштво које у свакој прилици мора тежити осмишљавању и испуњавању читавог космоса појединца, остаје резервисано и сумњичаво према тим мрачним стазама индивидуалних могућности; снажна индивидуалност своје корене увек пружа преко граница "овог света" и тако неминовно "изазива колектив", јер задире у непријатељску и друштву супротстављену зону оностраног. Појединац коме успе да превазиђе искључивост "овог" и "оног" света и на тај начин у себи споји неспојиво, остаје крајње сумњив и опасан члан колектива све док знања стечена од својих "оностраних пријатеља" не изнесе на пуну светлост дана. Другим речима, своје индивидуалне могућности човек мора ставити у службу заједнице да би "оправдао" опасни, самостални искорак из граница друштвено датог. Кроз ту игру колек-

24 Т. Ђорђевић, *op. cit.*, 6-9.

25 *Ibid.*, 21-22.

26 *Српски митолошки речник*, s.v. вештица.

тивног и индивидуалног традиционално друштво разрешава многа питања свог функционисања и опстанка, "градећи" чак и "мале прозоре" кроз које ће изабрани, надмоћни појединац завирити у непознате лавиринте "оног света" у којима се крију свеколике немогућности друштва.

Могло би се рећи да друштво на два посредна начина може ступати у контакт са себи супротстављеним светом натприродног; један од посредника је ритуал, односно симболичке форме понашања утврђене у заједници, док други, околични пут за контакт између два искључива света може трасирати појединац који се у зло доба и на страшном месту суочио са друштву недоступним становницима "оног света". Док ритуал по правилу служи очувању и учвршћивању постојећих позиција друштва, ова друга врста посредне комуникације пружа и могућност социјалног помака, односно могућност постепеног освајања иначе недоступних беспућа натприродног света.

На тај начин се богатство и разноврсност митских ликова на читавој једној значењској равни може "читати" као структурирана разноврсност човековог доживљаја ноћи, односно сваке ситуације која подразумева издвојеност појединца из буке друштвених догађања и опасну, ризичну "препуштеност себи". Из "мрачног котла" оностраног свако ће захватити према сопственој мери и тако сазнати да ли уопште може "izaћи на крај" са страшним бауком празнине која прети да се свом силином обруши на човека чим изостане непосредна заштита социјалне машинерије и моћног, чудноватог света који му је она понудила.

Dobrila Bratić

ENCOUNTERS AT A BAD TIME AND AT A BAD PLACE

It may be said that a society can establish contacts with the opposing world of the supernatural in two indirect ways; one way is through the ritual as the mediator, that is through the symbolic forms of behaviour determined by the community; the other roundabout way of establishing contact of the two mutually exclusive worlds may be traced by an individual who, at a bad (evil) time and at a bad (dreadful) place, encounters with the "otherworldly", generally inaccessible to the society. While the ritual, as a rule, serves to preserve and reaffirm the existing positions of the society, the latter form of indirect communication also opens up a possibility for the society to move on, that is a possibility to conquer the otherwise inaccessible, impassable supernatural world. In this paper, taking into consideration the selected examples from the traditional Serbian religion, direct contacts of the humans with the supernatural beings are discussed, showing that a man usually comes out of these mysterious encounters as a loser, for only the exceptional and the greatest among the humans are able to, in inexplicable manner, transform the "otherworldly" evil courses into their own potentiality.